

Зарубіжні авторські зібрання

Бернард

Цезар
і Клеопатра

Харків
«ФОЛІО»
2024

ЦЕЗАР І КЛЕОПАТРА

ПРОЛОГ

Ворота храму бога Ра в Мемфісі. Глибокі сутінки. Велична істота з головою сокола, що випромінює таємниче світло, вимальовується з мороку в глибині храму. Бог з величезною зневагою обводить поглядом сучасну аудиторію і після деякої паузи звертається до неї з такими словами:

— Тиша! Замовкніть і слухайте мене, ви, чепурні маленькі острів'яни! Послухайте мене, ви, чоловіки, що носите на грудях своїх білий папірус, на якому не написано нічого (щоб викрити дитячу невинність мізків ваших). Слухайте мене, ви, жінки, вбрані у спокусливі одежі, ви, ніби приховуєте думки свої від чоловіків, аби вони вірили, що ви вважаєте їх сильними і могутніми зверхниками, тоді як насправді в серці своєму ви знаєте, що вони нерозумні діти.

Дивіться на мою соколину голову, дивіться і знайте: я — Ра, який колись був могутнім богом у Єгипті. Ви не можете впасти переді мною на коліна, розпластавшись долілиць, оскільки ви затиснуті в тісні шерехи, позбавлені свободи рухатися і не бачите далі спини того, хто сидить попереду вас; а до того ж не один із вас не наважиться визнати це достойним і належним, доки не побачить, що і всі решта роблять те ж саме, — звідки і виходить, що у вирішальні хвилини ви перебуваєте в бездіяльності, хоч кожний з вас каже своєму ближньому, що потрібно щось зробити.

Я не вимагаю від вас поклоніння, я вимагаю лише тиші. Хай чоловіки ваші не говорять, а жінки хай не кашляють, оскільки я бажаю перенести вас далеко в глибину віків, за дві тисячі років, за могили шістдесяти поколінь. Ви, жалюгідні вишкребки, не уявляйте себе першими. Інші дурні бачили до вас, як сонце сходило і заходило, а місяць міняв лице своє і час свій. Чим були вони, тим ви стали сьогодні, але далеко вам до їхньої величі; піраміди, споруджені моїм народом, стоять і донині, а ці купи праху, що ви називаєте імперіями, де в рабстві ви животієте, розсипаються на вітрі, хоч ви і завалюєте їх тілами синів ваших, щоб накопичилося якнайбільше праху.

Слухайте ж мене, о ви, примусово навчені! Знайте, що на кшталт того, як нині у вас існує стара Англія і нова Англія і ви розгублено топчетесь між тою і другою, так колись, у ті дні, коли люди поклонялися мені, існував старий Рим і новий Рим, і між цими двома Римами розгублено топталися люди. І старий Рим був малий і бідний, лютий і жадібний і мав багато гріхів; але оскільки розум його був невеликий, а праця його була проста, він жив своїм розумом, і праця його йшла на лад. І боги поблажливо ставилися до нього, й допомагали йому, і підтримували його, й охороняли його; оскільки боги проявляють терпіння до малих.

І ось старий Рим, немов убогий, що опинився на коні, поклався на милість богів і сказав: «Гай-гай! Нема ні величі, ні багатства в мізерності моїй. Хто хоче йти шляхом багатих і великих, той мусить грабувати бідних і вбивати слабких!» І почали римляни грабувати бідних і оволоділи досконало цим мистецтвом, і були в них закони, завдяки яким вчинки їхні вважалися пристойними і чесними. А коли вичавили бідняків своїх насухо, вони почали грабувати бідняків інших країн і приєднали ці країни до Риму і створили новий Рим, багатий і безмежний. А я, Ра, сміявся над цим, бо міз-

ки римлян залишилися такими самими, а панування їхнє поширилося по всій землі.

Тож слухайте мене, щоб зрозуміти те, що ви зараз побачите. У ті дні, коли римляни все ще топтали між старим і новим Римом, серед них з'явився могутній воїн, великий Помпей. Але шлях воїна є шлях смерти, а шлях богів — шлях життя, а воїн у кінці шляху свого виявляється дурнем. І ось Помпей стояв за старий Рим, де лише воїни могли досягти величі; але боги повернулися до нового Риму, в якому кожна людина, яка мала розум, могла стати тим, чим вона хотіла.

І друг Помпея, Юлій Цезар, був на тому самому боці, що й боги: він бачив, що Рим переріс владців своїх — старих маленьких римлян. І Цезар цей був великий красномовець і політик: він купував людей словами і золотом, на манір того як сьогодні купують вас. А коли їм набридло задовольнятися словами і золотом і почали вони вимагати перемог і воєнної слави, Цезар, уже немолодий, вдався до цього ремесла; і ті, котрі повставали проти нього, коли він піклувався про благополуччя їхнє, схилися перед ним, коли він став убивцею і завойовником. Бо ж така природа ваша, смертні.

Що ж стосується Помпея — він набрид своїми успіхами і тим, що він сам себе уявив богом; оскільки він розводився про закон, обов'язок, і про інші речі, яких не може торкатися жалюгідна людська істота. І боги усміхнулися Цезареві, бо він сміливо жив життям, яке вони дарували йому, і не ганив нас постійно за те, що творячи живе, не відаємо сорому, і не приховував учинків наших від людей, так ніби це було щось безсоромне. Ви добре знаєте, про що я кажу, оскільки це один із ваших власних гріхів.

І так сталося між старим і новим Римом, що Цезар сказав: «Доти, доки я не порушу закону старого Риму, мені не

вдасться отримати свою частку у пануванні над ним, і дар панувати, дар, який мені дали боги, загине і не принесе плодів». Але Помпей сказав: «Закон понад усе, і якщо ти порушив його, ти мусиш загинути». І сказав Цезар: «Ось я порушу його, і хай той, хто наважиться, вб'є мене». І він порушив закон Риму. І Помпей пішов на нього, як сказали б ви, з великою армією, щоб знищити його й утвердити старий Рим. І Цезар утік через хвилі Адріатичного моря, оскільки великі боги хотіли дати йому урок, той самий урок, що свого часу отримаєте й ви, якщо так само будете забувати їх і поклонятися цьому пройді серед богів — Маммону.

І тому, перш ніж возвеличити Цезаря і зробити його володарем світу, вони захотіли кинути його в прах до ніг Помпея й очорнити обличчя його перед усіма народами. Помпея ж вони звеличили і підняли вище ніж до цього — і закони його і його пихатий розум, який намагався мавпувати богів. І зробили вони це тому, щоб страшніше було його падіння. І Помпей вирушив у погоню за Цезарем, і розчавив його всією величчю старого Риму, і став над ним і над усім світом, на взір того, як ви стоїте нині з вашим флотом, що покриває води морські на тридцять миль. І коли Цезаря було повалено і кинуто в прах, він підвівся востаннє, щоб померти з честю, і не впав у відчай, а сказав: «Ось вони проти мене — і Помпей, і старий Рим, і закон, і легіони — всі, всі проти мене; але високо над усім цим — боги; а Помпей — дурень».

І боги засміялися і похвалили його. І на полях Фарсали сталося неможливе: кров і залізо, на яких тримається наша віра, впали перед духом людини, оскільки дух людини — це воля богів. І могутність Помпея розсипалась у руці його, на кшталт того, як розсипалося могутність державної Іспанії, коли вона повернулася проти ваших предків у ті дні, коли

Англія була малою, і жила своїм розумом, і покладалася на свій розум, а не на те, що вона поширює в газетах. І тому остерігайтеся, щоб який-небудь маленький народ, який ви обернули в рабство, не піднявся і не перетворився в руках богів на батіг, що впаде на ваші хвастощі, вашу несправедливість, на ваші пороки і вашу глупоту.

То чи хочете ви тепер дізнатися про кінець Помпея, чи ви будете спати, коли промовляє бог? Слухайте слова мої, оскільки Помпей відбув туди, куди і ви пішли сьогодні, — в Єгипет, де стояла римська армія, так само як нині там стоїть британська армія. І Цезар погнався за Помпеем у Єгипет; римлянин тікав, і римлянин гнався за біженцем: пес, який пожирає пса. І єгиптяни казали: «Погляньте, ось римляни, які давали золото царям нашим і збирали з нас данину силою зброї своєї, чи не вони закликали нас бути вірними їм і зраджувати нашу рідну країну. І ось тепер перед нами два Рими — Рим Помпея і Рим Цезаря. Якому ж із них нині ми повинні зберігати вірність?» І в сум'ятті своєму вони звернулися до воїна, який колись служив Помпею, і знав шляхи Риму, і володів усіма його пороками.

І сказали йому: «Поглянь, у твоїй країні пес пожирає пса, й обидва пси прийшли до нас, щоб пожерти нас. Що ти можеш порадити нам?» І воїн цей, на ім'я Луцій Септімій, якого ви сьогодні побачите перед собою, відповів: «Вам слід ретельно зважити, котрий із двох псів дужчий, а потім убити слабшого на угоду сильному і тим самим завоювати його милість». І єгиптяни сказали: «Ти дав слушну раду, але якщо ми в'ємо людину, ми порушимо закон і поставимо себе на рівень з богами, а цього ми не можемо робити. Але ти — римлянин: тобі звично вбивати, бо в тебе пристрась панувати. Чи не візьмешся ти замість нас убити того пса, котрий слабший?»

І Луцій відповів: «Хай буде так, оскільки я зробив Єгипет вітчизною своєю і бажаю, щоб ви шанували і слухали мене». І єгиптяни сказали: «Ми так і думали, що ти не будеш робити цього без якоїсь винагороди; ти отримаєш свою нагороду». І ось Помпей прибув до Єгипту і пристав до берегів його один, на маленькій галері, поклавшись на його закон і звичай. І народ Єгипту побачив, що Помпей насправді слабкий і нікчемний пес; і ледве він устиг ступити на берег, як його зустрів давній соратник Луцій Септімій, який однією рукою вітав його, а другою відітнув йому голову; і зберіг цю голову, як качан капусти, щоб піднести її в дар Цезарю.

І рід людський здригнувся. А боги засміялись: бо Септімій був всього лиш мечем, вигостреним рукою Помпея. І коли меч цей повернувся супроти його власного горла, боги сказали, що Помпею ліпше було б зробити Септімія хліборобом, а не таким доблесним і швидким на руку вбивцею. І тому я знову кажу вам: остерігайтеся, ви, котрі всі бажали б стати помпеями, якби наважились; оскільки війна — це вовк, і він може прийти і до ваших дверей.

Вам, здається, набридла мова бога? Вас пожирає нечисте бажання послухати про життя порочної жінки? Чи ім'я Клеопатри розбудило у вас цю цікавість? О, ви дурні! Клеопатра всього лише дитя, яке нянька карає лозиною. І я, піклуючись про благо ваших душ, хочу показати вам, як Цезар, який прийшов у Єгипет шукати Помпея, знайшов Клеопатру; і як прийняв він у подарунок цей качан капусти, що колись був головою Помпея; і що сталося між старим Цезарем і царицею-дитиною, поки він не покинув Єгипет і не проклав собі переможний шлях до Риму, для того, щоб бути вбитим, так само як Помпей, людьми, в яких ще зберігся дух Помпея.

Усе це ви побачите і в невігластві своєму будете дивуватися тому, що за двадцять сторіч до ваших днів люди були такі ж самі, як і ви, жили, говорили, як ви, — не гірше і не ліпше, не мудріше і не дурніше. І ці дві тисячі років, що минули відтоді, — для мене, бога Ра, всього лише мить; і те, що називаєте сьогоднішнім днем, нічим не відрізняється від того дня, коли Цезар вперше ступив на землю мого народу. А тепер я покину вас, оскільки ви тупе плем'я і повчати вас — марна трата слів; і я не став би їх марнувати, не будь я богом, а природа богів така, що вони вічно борються з прахом і тьмою і своєю неперебутньою жагою божого вічно прагнуть викресати із праху і тьми нові і нові іскри життя і світла.

Отже, сидіть спокійно на ваших кріслах і мовчіть, бо ви почуєте зараз мову людини, і, на вашу думку, то була велика людина. І не бійтеся, я більше не заговорю з вами; хай відкриють вам істинний перебіг історії ті, хто жив у ній. Прощайте і не подумайте мені плескати в долоні!

Храм зникає у глибокому мороці.

ВАРІАНТ ПРОЛОГУ

Жовтнева ніч на сирійському кордоні Єгипту в кінці царювання XXXIII династії, 706 року за римським літочисленням, а за пізнішим християнським — 48 року до народження Христа. Перший виблиск місячної ночі, як великий сріблястий вогонь, з'являється на сході. Зорі й безхмарне небо — наші сучасники, тільки на дев'ятнадцять з половиною сторіч молодші, ніж якими ми їх знаємо; але з вигляду їхнього ви б цього не сказали. Під ними — два одвортні явища цивілізації: палац і солдати.

Палац, стара низька сирійська будівля з вапнистої глини, не такий незугарний, як Букінгемський палац; а офіцери у дворі — значно цивілізованіші за теперішніх англійських офіцерів; вони, наприклад, не викопують своїх померлих ворогів і не глумляться над ними, як то ми викопали Кромвеля і Магді. Військові, про яких тут мовиться, складають дві групи: одна захопилася грою свого начальника Бельзенора, воїна років п'ятдесяти, спис якого лежить на землі біля нього; він нагнувся, граючи в кості з молодим хитрого вигляду перським найманцем; друга група зібралась навколо воїна, який щойно закінчив розповідати непристойний анекдот (що й досі має великий успіх в англійських казармах), від якого гучно регочуть солдати.

Їх дванадцять чоловік, усі високо аристократичні молоді єгипетські офіцери, добре озброєні, в чудових військових обладунках, зовсім не схожі на англійців у тому, що не соромляться і не почуваються ніяково у своїй професійній одежі; навпаки, швидше погордливо-показні у своїй войовничості, ніби особливої надаючи ціни тому, що належать до військової касты.

Бельзенор — типовий ветеран, невтомний і свавільний, здібний і спритний, коли потрібна груба сила; безпорадний і несміливий — коли та сила непотрібна; це чудовий сержант, некомпетентний генерал і жалюгідний диктатор. Якби він мав впливові зв'язки, то його використала б сучасна європейська держава в одних двох останніх ролях, зважаючи на його успіх в ролі першої. Жалюгідний саме тепер, зважаючи на те, що Юлій Цезар напав на його країну. Не знаючи цього, він захопився своєю грою з персом, котрого, як чужинця, вважав за цілком здатного на шахрайство.

Його підлеглі — здебільшого вродливі молоді хлопці; цікавість, з якою вони ставляться до гри й до непристойно-

го анекдоту, цілком відзначає їхні головні інтереси життя. Їхні списи сперті на стіну або лежать на землі напохваті. Ріг палацового двору створює трикутник, одна сторона якого — фронтон палацу з ухідними дверима, друга сторона — стіна з проходом для воріт. Оповідачі розташувалися з боку палацу; гравці — з боку воріт. Коло воріт під стіною стоїть кам'яна тумба, досить висока, щоб дати змогу вартовому нубійцеві, що стоїть на ній, дивитися через стіну. Двір освітлений смолоскипом, що заткнутий у стіну.

У ту мить, коли сміх гурту, що оточує оповідача, замирає, перс, який стоїть навколішках, виграє очки і хапає ставку, що лежить перед ним на землі.

Бельзенор. Клянусь Апісом, персе, твої боги доброзичливі до тебе.

Перс. Спробуйте ще раз, о капітане. Вдвоє або квіт!

Бельзенор. Ні, досить. Мені не щастить!

Вартовий (*урівноважуючи свого кидального списа в той час, як сам дивиться через стіну*). Стій! Хто йде?

Вони всі здригаються, прислухаючись. Незнайомий голос відповідає знадвору.

Голос. Посланець з поганими звістками.

Бельзенор (*звертаючись до вартового*). Пропусти його.

Вартовий (*ставлячи на землю свого списа*). Наблизься, о посланцю з поганою звісткою.

Бельзенор (*ховаючи в кишеню кості для гри й піднімаючи свого списа*). Приймім цього чоловіка з пошаною. Він несе погані звістки.

Варта хапає свої мечі і стовплюється коло воріт, залишаючи прохід для прибулого.

Перс (*встаючи з колін*). Хіба погані звістки в такій пошані?

Бельзенор. О, варваре персе, вислухай мої пояснення. В Єгипті посланця з добрими звістками приносять богам

у жертву на знак подяки; але жодний бог не прийме крові вісника зла. Коли у нас є добрі вісті, ми стараємося послати їх устами найдешевшого раба, якого тільки можна знайти. Погані ж вісті посилають через молодих дворян, які прагнуть дістати відзнаки. *(Вони приєднуються до тих, що коло воріт.)*

Вартовий. Проходь, о юний воїне, і схили голову в домі цариці.

Голос. Піди й помасти свого кидального списа свинячим салом, о чорномазий, бо ще не настане ранок, як римляни примусять тебе глитати його аж до самого держака.

Той, що говорить — білявий чепурун, одягнутий інакше, ніж варта, але не менш екстравагантнo, — проходить, сміючись, у ворота. Він трохи понівечений у бою; ліве плече йому забинтоване й світить крізь розірваний рукав. У правій руці він несе римського меча в піхвах. Він іде через двір з погордливим виглядом, праворуч його йде перс, ліворуч — Бельзенор, варта товпиться за ним.

Бельзенор. Хто ти такий, що насмілюєшся сміятися в домі Клеопатри-цариці і в вічі Бельзенорові — начальникові її варти?

Прибулий. Я — Бел-Афріс, нащадок богів.

Бельзенор *(церемонно)*. Привіт тобі, брате!

Усі *(крім перса)*. Привіт тобі, брате!

Перс. Уся варта цариці — нащадки богів, крім мене, о незнайомцю; я — перс і нащадок численних царів.

Бел-Афріс *(до варти)*. Привіт, брати! *(До перса, вибачливо.)* Привіт смертному!

Бельзенор. Ти був у бою, Бел-Афрісе, і ти воїн поміж воїнами. Ти не допустиш, щоб жінки із двірні царициної перші дізналися про твої вісті.

Бел-Афріс. Я не маю інших вістей, крім тих, що незабаром нам, воїнам, жінкам і всім поперерізують горла.

ЗМІСТ

ЦЕЗАР І КЛЕОПАТРА

Переклад 1913 року

Пролог	3
Варіант прологу	9
Дія перша.....	22
Дія друга.....	35
Дія третя	65
Дія четверта	90
Дія п'ята.....	124

УЧЕНЬ ДИЯВОЛА

Переклад М. Овруцької

Дія перша.....	134
Дія друга.....	163
Дія третя	189

НАВЕРНЕННЯ КАПІТАНА БРАСБАУНДА

Переклад М. Овруцької

Дія перша.....	224
Дія друга.....	251
Дія третя	285